

På sporet af den levede tid?

Oral history i teori og praksis

Anders Høg Hansen

Lektor, Konst, Kultur och Kommunikation (K3), Malmö Högskola

“Oral history – the interviewing of eye-witness participants in the events of the past for the purposes of historical reconstruction”, Thomson and Perks, The Oral History Reader, Introduction, s. 1.

Indledning

I dette essay diskuterer jeg *vidnesbyrdet* som kilde til at belyse forholdet mellem erindring og historie med en orientering omkring erindringer af krig og konflikt. Jeg anvender her fortrinsvis metoden og forskningsområdet *oral history*, som fokuserer på det mundtlige vidnesbyrd. Essayet vil udfolde nogle af komplikationerne ved den indbyggede tvetydighed i begrebet 'history' og metoden 'oral history'.

Som underlag for diskussionen har jeg anvendt min egen spæde forskning omkring erindringer af krig og konflikt, her belyst ved tre mini-cases eller eksempler, hvor jeg inddrager såvel mundtlige som skriftlige kilder/erindringer. Mit sigte er her at udfolde og undersøge informanternes genfremstilling i forskellige genrer og tider i forhold til begivenhederne som skildres – men også at belyse, hvordan oplevelserne har påvirket den nærmeste familie.

Essayet præsenteres her i *Praktiske Grunde* som et tillæg til den debat om *livshistorie* der blev åbnet af Anders Mathiesen i sidste nummer af tidsskriftet. Essayet her skal dog kunne læses uden kendskab til den tidligere debat.

Eksemplerne kommer fra tre forskellige regioner og byder på helt forskellige typer af konflikter og kilder. Forskning i vidnesbyrd problematikker er de sidste årtier vokset betragteligt inden for litteraturvidenskaben og cultural studies – ikke mindst inden for studier af æstetiske og kunstneriske repræsentationer af 2. verdenskrigs *holocaust* (se for eksempel

Friedlander, 1992, D. E. Young, 2000, *Passage*, 2007, Felman og Laub, 1992).¹ Jeg vil i enkelte tilfælde referere til kerneproblematikker og klassiske tekster inden for denne forskning – men ellers her koncentrere mig om *oral history* og de 3 cases.

*Oral history*s udøvere kommer fra en række discipliner – såsom historie, cultural studies, psykologi, sociologi, antropologi/etnografi – men et grundelement kan siges at være forholdet mellem *personlig erindring* og *historie/faget historie* (fx. Hos Portelli, 1991 Samuel, 1994, Thomson/Perks, 1989, Tonkin, 1991) som tidligere nævnt – og det er også dette spændingsfelt som er udgangspunktet for diskussionen i dette essay. Mine tre cases er:

(1) Interviews med en engelsk emigrant i Israel som siden 1984 har boet i landets eneste jødisk-arabiske landsby, Neve Shalom/Wahat al-salam. Denne case er den ældste og udgjorde en del af min ph.d., 2003. Til denne lejlighed jeg har genhørt og gentænkt de efterhånden ældre interviews.

(2) Dagbøger 1944-45 og erindringer fra 1995 skrevet af den engelske soldat Michael Raines som under 2. verdenskrig gjorde tjeneste bl.a. i koncentrationslejren Bergen-Belsen. Denne case involverer også samtaler i 2007 og 2008 med hans søn Phil Raines, en god ven de sidste 9 år, om livet med og uden hans far. Faderen døde i 2003.

3) Oktober 1943. Fra Bratislava over Danmark til Höganäs i Sverige. Den 88-årige jødiske kvinde Pi fortæller sin forflyttelseshistorie (juni 2008). Hun kom fra Tjekkoslovakiet i 1939 til Danmark under krigen og flygtede med sin mand til Sverige i oktober 1943. Her anvender jeg også samtaler med barnebarnet Sara – der er tidligere student ved Malmö Högskola hvor jeg er lærer – om, hvordan bedstemorens oplevelser har påvirket hendes liv.

Israel landsby-historien og oktober 1943 historien handler om at finde fodfæste i konfliktprægede tider og samfund – og om individets rekonstruktion af dette. Her er der fokus på mundtlige kilder/vidnesbyrd. Den mellemste case med dagbøger og nedskrivninger af krigsminder betoner det personlige skriftlige vidnesbyrd. Udover disse skriftlige kilder har jeg dog som nævnt også anvendt samtaler med hans søn Phil gennem de senere år. Essayet har en lille epilog, et klip fra mine egne forældres erindringer. De var børn under krigen.

Jeg reflekterer undervejs over vanskelighederne ved denne type forskning, herunder interviewets indgriben i erindring og erindringskonstruktioner. I sidste del uddyber jeg med betragtninger om at gøre 'venskab til genstand' og om at åbne for historier/rekonstruktioner hvor informanter kan siges at være 'børn af historien'.

Mundtlige rekonstruktioner af sociale og historiske spændinger

En englænder tog for nogle årtier siden til Israel, hvor han forelskede sig i en jødisk israelsk pige. De slog sig ned i landets eneste jødisk-arabiske landsby *Neve Shalom/Wahat al-salam*, på engelsk 'Oasis of Peace', og levede der, mens konflikten stod på i regionen, men også *inde* i landsbyen. I forbindelse med min ph.d. om unge, konflikthåndtering og alternative uddannelsesprojekter i Israel interviewer jeg ham to gange: først i januar 2000 under nogen-

¹ Friedlanders bog er en antologi om holocaust og repræsentation med den meget sigende vending i titlen 'Probing the limits of representation'. Tidsskriftet *Passage* (temanummer 'Vidnesbyrd') giver plads til en kortere artikeldiskussioner af eksempler fra den klassiske holocaust vidnesbyrd litteratur. Young inddrager offentlig kunst, arkitektur og monumenter i sin behandling af æstetiske postmemory bearbejdnings. Jeg har arbejdet indgående med de tre første. Den fjerde, Felman og Laub, er ikke et nyt værk (det er ofte citeret, som Friedlander og Young), men sidst tilkommet i mine egne studier.

lunde rolige omstændigheder, og siden i oktober 2000 kort efter intifadaens udbrud.² Den anden intifada begyndte sent i september 2000 efter at Sharon besøgte grunden ved klippemoskeen i den gamle by i Jerusalem.

Englænderen i landsbyen (kaldet Bob) fortæller om sit liv i Israel, om landsbyens særlige karakter og dens skoler og institutioner, hvor der arbejdes med uddannelse, kultur og konflikthåndtering. Et af de mest kendte projekter eller forløb er kortere ophold for gymnasieelever, jøder og arabere, som kommer fra landets separerede skolesystemer for at behandle og diskutere konflikt, identitet, borgerskab og kultur ansigt til ansigt. I deres hverdag lever de adskilte tilværelser.

Det andet interview farves af intifadaen og en uro i og omkring landsbyen, splid mellem personer, telefonopkald med dødstrusler. Der var i interviewene lagt vægt på temaer, steder, aktiviteter og perioder i landsbyens historie, nært knyttet til landsbyens tilblivelse, på en bakketop nær et kloster lige op ad Vestbredden, og de organisationer og teknikker, den havde udviklet. Selvom landsbyen med dens jøder og arabere klods op og ned ad hinanden, og med dens særlige tosprogede institutioner virker som et særtilfælde, så er den jo et produkt af, eller en reaktion mod, situationen i landet. Dette strukturelle forhold vender vi tilbage til flere gange i interviewene. Hvordan spiller landsbyen mod og med det omkringliggende samfund? Forklaringer på, hvad der sker her på bakketoppen findes i mange tilfælde udenfor. Det ved enhver 'oral historian' med en smule sociologisk tæft.

Bob forsøger med besvær at bygge sine forskellige identitetsmæssige tilknytninger i fortællingen. Vi kan kalde det de forskellige 'identifikationer' – som englænder, nu israeler, gift med en jøde, en del af den specielle landsby osv. – som er med til at danne hans identitet som en helhed af disse forskellige farver på paletten. Det er tydeligt, hvor svært det er at gå linedans mellem de skarpt opskårne grupperinger, der er blevet tydeligere med intifadaens udbrud. Men det er også nu – år 2000, men også i dag for den sags skyld – at landsbyens seminarer og projekter måske kan spille en særlig rolle som mægler og forum for en besværlig, men nødvendig dialog?

Vi går en tur ind i den tosprogede børnehavn. Jeg noterer mig, at jeg har svært ved at se, hvem der er jøder, og hvem der er arabere. "Sometimes I can't even see the difference", svarer han. Er det mon et tegn på at han også er outsider – til trods for at han har været her en god del af sit liv? Vi springer til fortiden. Han taler om Bruno Hussar, som grundlagde landsbyen: "He persuaded the monastery to lend him some land". "We were lucky to get land from the monastery. The sponsors are not the political parties, the school, established in 1984, worked for 9 years without any kind of recognition. The Education Ministry could have closed it down. It was not run legally". Senere er institutionerne i landsbyen begyndt at få en smule støtte fra staten.

Ved interviewets begyndelse afslører han efter min præsentation nogle af besværlighederne ved mundtlige rekonstruktioner af et lille samfunds idé og sociale udvikling. Han begynder søgende, men alligevel præcist:

² Ph.d.-afhandlingen er ikke publiceret, men dele af materialet er genbehandlet og publiceret i artikelform, fx. i *Social Identities* 12(3), 2006, *Online Journal of Peace and Conflict Resolution* 7(1), 2006, og *Glocal Times* 6, 2006. Eksemplet med Bob i Israel var mit første forsøg i oral history genren (Høg Hansen, 2003, kapitel 4).

I wonder if whether, eh, even we are aware... to the degree to which it its working or what I will be telling you is really happening because it requires very careful observation, I think, to discover, it is very subtle, difficult.

Her gør en dreven informant den da noget yngre ph.d.-studerende opmærksom på nogle klassiske problemer med feltarbejde. Det er en svær opgave at finde rede i, hvad folk *siger* og hvad de *gør* – især hvis de to ting ikke stemmer, eller hvis folk ikke rigtig selv ved det – og ikke mindst fordi disse størrelser ofte er under udvikling. At lave *oral history* kan være at bede folk om at sætte et puslespil sammen, som ikke i enden giver noget klart billede. I andre tilfælde konstruerer folk et klart billede. Vibeke Schrøder noterede sig i en aftensamtale (23 juni 2008), at mennesker der har været gennem svære krigsoplevelser eller mentale problemer ofte kan være ude af stand til skabe mening eller sammenhæng bagefter.³ Oral historians interesse for individets minde og rekonstruktion af sociale spændinger står derved med et fundamentalt problem, som dog ikke gør metoden ubrugelig, men er selve dens omdrejningspunkt og studium: hvordan den personlige erindring arbejder med og genudtrykker komplekse sociale erfaringer. Jeg understreger hermed, at genfortællingen er et konstrueret fortalt forløb som nødvendigvis er situeret i en ny kontekst og position (uddybes nedenfor via Bourdieu) – hvor også interviewerens udspørgen og dagsorden påvirker måden der fortælles på.

Om selve det fortalte forløb kan jeg udtrykke det således med hjælp fra Portelli: På den ene side har vi en logisk, årsag-virkning baseret konstruktion, som Portelli benævner *fabula* (efter Portelli, 1998: 67). *Fabula* kan også opfattes som kronologisk orden eller indhold/elementer, efter Propp, den russiske formalist, som lagde denne anvendelse af begreberne frem i 1928. Men som Portelli gør os opmærksom på, er oral historians interesserede i informantens særlige egensindige ordning eller placering af elementerne, kaldet *plot*. Sidstnævnte kan også artikuleres ved begrebet *sjuzhet*; reorganiseringen, gen-præsentationen, eller den formmæssige og litterære bearbejdning som sker af 'indhold' for nu kort at nævne nogle af narratologiens grundbegreber (Abrams, 1993: 124). Men oral history stopper ikke ved det egensindige sammenhængende eller det usammenhængende plot.

Oral history og historie nedefra

Den engelske historiker Raphael Samuel dannede i 1966 *History Workshop movement*, som 10 år senere mundede ud i tidsskriftet *History Workshop Journal*, der hurtigt blev et centralt tidsskrift for *history from below*. Samuels arbejde er dokumenteret i 3-volume værket *Theatres of Memory* (fx. vol. 1, 1994). I korte træk gik hans arbejde ud på at hente information

³ Saul Friedlander kalder dette *dyb erindring*, mens den *almindelige erindring* er det, der kan artikuleres og gives form. James E. Young anvender begreberne i sin analyse af Spiegelmanns *Maus*, hvor sønnen som udspørger faderen om 2. verdenskrigs holocaust, oplever at faderen kan finde form til nogle dele, mens andre dele omkring hans hustru, dvs. sønnens mor, forbliver fragmenteret (Friedlander i Young, 2000: 14, Høg Hansen, 2005). Eller som en ven, Morten Johansen, udtrykte det da jeg talte om de forskellige erindringshistorier, jeg arbejdede med: 'min farfar ville aldrig fortælle os noget om krigen [han var politimand]. Det var en knude hos ham', 27 juni 2008. Morten uddyber siden skriftligt: 'Han var politimand. Arresteret af tyskerne i 1944 og sendt i tysk koncentrationslejr under kummerlige forhold mv. Deraf den knude han bar rundt på. Han kom sig aldrig rigtig over det' (mail 27 august 2008).

fra dem, der som oftest ikke blev hørt, eller at tale om objekter og memorabilia, der ikke nåede museerne, når Historie med stort 'H' skulle skrives. Samuel fokuserede på *public memory*, en levende og demokratisk historie, hvor han talte for en ligestilling af indsamlerne, amatørerne – almindelige mennesker som skaber en arv og et arkiv af memorabilia – og de professionelle historikere (Samuel, Interview, 1995, *Theatres of Memory*, vol. 1, 1994). Roy Porter gjorde ham i et interview opmærksom på, at han var mere optaget af 'heritage' end de fleste venstreorienterede akademikere. Samuel kaldte sig en socialist historian, men udtrykker i interviewet taknemmelighed for mange konservatives idiosynkratiske indsamling af objekter og memorabilia. Kort før Samuels død i 1996 startede han et center for London historie ved Department of Cultural Studies, University of East London, som den dag i dag eksisterer som The Raphael Samuel History Centre and Archive.⁴

History from below fik også gennem 1980'erne og 1990'erne en stor betydning i Tyskland, hvor *Alltagsgeschichte* og *Vergangenheitsbewältigung* blev en måde at studere Tyskland under og efter 2. verdenskrig som et sted, hvor også 'almindelige' mennesker levede, men også en måde at gen-skrive og bearbejde fortiden ud fra en historieskrivning, der lagde nye perspektiver på landet og dets udvikling – og fandt 'stemmer' frem, der ikke var en del af 'Historien' (Peukert, 1987, Maier, 1988).⁵ Særligt i Tyskland var det kontroversielt at se på det såkaldte almindelige liv. Det kunne måske skjule, hvad der var særligt for et exceptionelt regime som nazistyre?, spørger Detlev Peukert (1987: 21). For Peukert handlede det dog i høj grad om at forstå, hvordan det var muligt, og hvordan betingelserne for støtte såvel som for modstand så ud (1987: 22).⁶ I relation til oral history og dette essay, har Peukert en central bemærkning om at undgå 'miniaturisme' som jeg vil trække frem inden jeg går videre til andre forskere:

If, then, we want to avoid getting lost in pointillism and miniaturism, an approach based on everyday life must have a clear grasp of the complexity of the structures of people's lives: it must be concerned with analytical goals, and it must show an awareness of problems, and a moral outlook, that transcend the concerns of the everyday life from which it springs (1987: 15).

Oral history har også været flittigt anvendt i Italien, hvor for eksempel Alessandro Portelli har været en prominent figur. Hans styrke er en interessant pendlen mellem et righoldigt interview materiale, fra stålarbejdere i Italien til kulminearbejdere i Kentucky, og refleksio-

⁴ Jeg var fra efteråret 1996 student ved Dept. of Cultural Studies, University of East London, hvor jeg tog en MA i cultural studies. Det var her jeg så småt begyndte at arbejde med Israel-Palæstina og konflikt- og erindringsspørgsmål.

⁵ Claude Lanzmanns ni og en halv time lange film *Shoah* tematiserer det mundtlige vidnesbyrd. Filmen indeholder en lang række interviews med både ofre og bødler. Den er flittigt analyseret i litteraturen (se for eksempel en række artikler i Friedlander, 1992 og *Passage*, 2007). Men derfor er denne særlige filmiske vidnesbyrd genre dog måske endnu underbelyst, som Geoffrey Hartman påpeger (*Passage*, 2007, s. 22). Af give sig i kast med denne films mundtlige vidnesbyrd og formmæssige valg fortjener en selvstændig artikel.

⁶ Peukerts, Portellis og Samuels arbejde og undersøgelser er drevet frem af historikerens metoder og det empiriske feltarbejde og interview – det vil sige tilgange, der minder om dem der er anvendt i dette essay. Dermed adskiller de sig lidt fra tidligere nævnte litteraturvidenskabelige 'tekststudier' af det litterære og kunstneriske vidnesbyrd.

ner over forholdet mellem officiel og uofficiel historie, om dominerende og undertrykte mindes-repræsentationer i et lokalsamfund, og om forholdet mellem fortælling og historie, dvs. Portelli bevæger sig både rundt i narratologien og mindesforskningen. Det er svært at være oral historian uden at orientere sig i begge disse akademiske områder.

Propps narratologi, som nævnt tidligere, kan være et udgangspunkt, men vi kan søge længere tilbage til klassiske begreber om beretelse eller fortællende forløb. Mundtlige repræsentationer af fortiden fungerer som enhver anden fortælling, de baserer sig på *diegesis* og *mimesis* (Tonkin, 1991: 7) – dvs. på at forklare eller præsentere (*diegesis*, telling), at gen-konstruere og transformere, imitere, gendanne i ny form (*mimesis*, showing). I denne gendannelse fortælles fra en tid, et sted, og en situation, som påvirker det der fortælles om. Raphael Samuel går tilbage til begrebet 'at huske', *mneme*, efter det græske *mimneskethai*, og Menomysyne, den græske mindesgudinde, og *anamnesis*. Samuel genanvender Aristoteles, hvor *mneme* er det der pludseligt springer frem, mens *anamnesis* er selve den intentionelle genkaldelses-akt eller 'deliberate act of recollection' (Samuel, 1994: vii). Begge typer minde er på spil i oral history interviewet, og ligeså er forskellige elementer af fabula og deres sammenstilling eller plot. Og som Portelli også siger 'Oral testimony, in fact, is never the same twice' (Portelli, 1998: 71).

Også på det kollektive niveau forandrer fortællinger sig. Vi kan kalde det mindespolitik eller kampe om fællesskabets erindring. Hvad vil 'vi' *sammen* erindre? Hvilke problemer opstår, når flere grupper ikke vil mindes det samme? Hvad og hvordan skal vi så erindre i skoler og offentlige rum med ceremonier og monumenter? (Huyssen, 2003). Evnen til at huske finder sted i enkeltindividets hoved (og krop, kunne vi tilføje) – men vi både får og deler oplevelser og historier med andre og opbygger herved et fælles arkiv. Lewis Coser skriver i forordet til Halbwachs centrale bog om social erindring *On Collective Memory*, at Halbwachs term var skelsættende og provokerende. Men kunne man egentlig tale om *kollektiv* erindring?, spørger Cosey. Begrebsparret kan virke pudsigt, måske særligt for hjerne/kognitionsforskere. Cosey undrede sig også, men da han skulle slå sig ned i et nyt land og ikke rigtigt kunne tale med i sociale kredse, forstod han hvorfor Halbwachs sondringer var vigtige, at han manglede referencerne. Enhver der har prøvet at bo i udlandet eller bare flytte by kan tale med om dette. Han havde ikke del i puljen af den kollektive erindring. Nutidens digitale medier og voksende digitale arv har affødt en slags ny betoning i medie- og kulturstudier. For 3-4 årtier talte man om et 'literary turn'. Inden for det sidste årti har et 'spatial turn' været omtalt. Og i dag er flere og flere medieforskere optaget af 'memory' og medieringen af erindring (se fx Hoskins, 2003, Huyssen, 2003). Før de sidste århundreders modernisering kunne vi i overvejende grad tale om den 'levede' erindring i små fællesskaber/samfund, hvor det foregik overvejende mund til mund – og hvor skriftlig produktion og andre medieringer var for et fåtal (dem der kunne læse). Det vil sige, når generationer forsvandt, forsvandt også det meste af erindringen.⁷ Men i dag har vi i langt

⁷ "There is an ancient Indian saying: that something lives only as long as the last person who remember it. My people have come to trust memory over history. Memory, like fire, is radiant and immutable, while history serves only those who seek to control it, those who would douse the flame of memory in order to put out the dangerous fire of truth". Fra en voice-over af Navajo-indianeren Albert Hostein i et afsnit af TV serien *The X Files* ('The Blessing Way', sæson 3, 1995). Det er bragt her som eksempel på en radikal formulering af en forskel mellem erindring og historie. Formuleringen kan siges at romantisere erindring som en autentisk kraft og dernæst gør den historieskrivning til

højere grad – med den franske mindesforsker Pierre Noras ord – pladser, domæner eller steder (*lieux*), hvor erindring ikke er i live, nu, men hvor den bliver *holdt* i live. Hvor den er iscenesat, og hvor sporene er efterbearbejdet og forsøgt bevaret eller gestaltet for eftertiden i symbolsk øjemed (Nora, 1996: xvii), det kan være i mindelunde, i parker eller områder med monumenter, særlige veje, bygninger, i skiltenavne på veje, steder osv.⁸ Til Noras iagttagelser kan tilføjes, at det seneste årtis digitale udvikling har skabt nye former for mediering af erindring, med ceremonier og mindes’mærker’ på youtube og så videre og en helt ny digital arv – apropos det tidligere omtalte ‘memory turn’.

Oral history befinder sig i spændingsfeltet mellem noget, der ikke ‘er’ længere, men som informanten, hjulpet af interviewer, sporer sig ind på, genkonstruerer og forbinder med andre historier. Det er særligt den toneangivende del af forskningsfeltet – med forbehold for at oral history er blevet mis/anvendt på mange måder – der arbejder med spændingen mellem individ og samfund eller individ og historie, og med det ‘lille’ individs stemme under samfundsmæssige forandringer, jeg finder fascinerende (Portelli, 1991, 1997, Thomson and Perks, 1998, Lummis, 1991). Som nævnt indledningsvis er oral history beslægtet med *livshistorie*, et ofte anvendt begreb på dansk – og *mikrohistoria*, for her at nævne et svensk begreb. I det engelske sprog har man også anvendt *taped memoir* og *life story*.⁹

Pragmatisk set vælger jeg også – med udgangspunkt i variationen af artikler i *Oral History Reader*, 1998 – at betragte oral history som en bestemt type af kvalitativt interview, der berører hændelser i fortiden – og hvor en interviewer inspirerer et vidne til at fortælle. Det handler om at få mennesker i tale, som ikke er blevet hørt, eller som ellers i deres liv ikke optræder i skrivende/talende funktioner. Hvor *skribenten* leder for at finde noget og skrive, så er *vidnet* havnet i situationen og ikke nødvendigvis en person, som gestalter sine oplevelser i lange fortællinger, på skrift eller i anden form. Særligt voldsomme oplevelser kan dog give vidnet en følelse af at have *pligt* til at fortælle. Her bliver temaer som skam, skyld og etik centrale (Guiliani, 2003, Signorini, 2001). Som en del af dette kompleks findes så også spørgsmålet og debatten om repræsentbarhed og diskussionen om forholdet

konspiration. Den franske historiker Pierre Nora er en af de forskere der også tydeligt har formuleret en forskel. Nora understreger erindringens lokale, levende og levede karakter - og ‘historie’ som rekonstruktionen (Nora, 1996, introduction).

⁸ Se fx Prost eller Milos artikel i Nora, 1997, part III. Prost noterer sig i sin artikel at krigsmonumentet ikke blev opfundet efter 1. verdenskrig, men at der stort set ikke findes en by i Frankrig, som ikke har rejst et monument for de døde (307). Milos artikel handler om en anden symbolik: hvordan gadenavne er med til at udtrykke kollektiv erindring eller promovere helte og begivenheder. Milo noterer sig en omfattende ombearbejdning af gadenavne – hvem kan fx forestille sig ‘Rue de l’Enfant-qui-pisse’, Pissende barn gade, i Lyon? Det hed gaden indtil det tidlige 19 århundrede. I relation til gadenavne-fænomenet vil jeg tage et spring til Israel. Efter staten Israels dannelse er også en omfattende ombearbejdning sket her. Men nogle arabere i Haifa refererer stadig til de tidligere arabiske navne, skriver Nir og Galili (2000). Her støder den officielle historie og den uofficielle erindring på hinanden.

⁹ Foruden den nævnte *History Workshop Journal* findes andre centrale tidsskrifter inden for området, for eksempel *Oral History Society* og *The Oral History Review*. Førstnævnte tidsskrift skriver på hjemmesiden at “Oral history enables people who have been hidden from history to be heard” (<http://www.ohs.org.uk/index.php>). Lignende formuleringer findes ikke i *The Oral History Reviews* præsentation, men de skriver til gengæld at de udforsker og bevarer samtaler... “with people who have participated in important political, cultural, and economic social developments in modern times” (<http://ohr.oxfordjournals.org/>).

mellem *resterne*, *sporene* fra krig – en barnesko eller rester af en ovn fra Auschwitz – og den kunstneriske efterbearbejdning med eller uden brug af *spor* (Lund Pedersen, 2007).¹⁰ Disse temaer kan så også knyttes til forholdet mellem første- og andenhandsvidnet, så elegant behandlet i Spiegelman's grafiske roman *Maus* (Spiegelman, 1986).

Lad mig i stedet gå tilbage til forholdet skribent/forfatter og vidne: Modsat historikeren, så aflægger vidnet eller informanten vidnesbyrd/*testimony*¹¹ i en mundtlig *modus operandi*, forstået her som noget der formes i situeret tid og tilblivelse. Vidnet har sikkert delt indholdet og nogle pointer og karakteristikker med andre før – men i princippet er oral history interviewet en særlig genre, hvor vidnet giver form til en forgangen oplevelse i et fortalt forløb med indskudte spørgsmål. Dette kan modstilles et senere produkt eller resultat: et *opus operatum* (Bourdieu, 1991: 54), i form af skriftlige erindringer for eksempel eller anden publicering af materiale. I princippet kan oral history/mundtlig historie have en konge som informant. Men de store og kendte figurer i et samfund bliver som en følge af deres rolle altid af-hørt og sørger for at blive hørt/repræsenteret. De falder dermed lidt uden for oral historys orientering mod den lille mand/kvinde. Traditionen har ført til en leg med bogstaver og orddele, såsom 'hi/story', 'histories', History med stort H, og history med lille h.¹²

Hos Portelli er de sociale spændinger centrale i det meste af hans arbejde. Han interviewer en beboer i en italiensk landsby, hvor der var kampe under krigen. På den ene side finder han modstandsbevægelsen løftet frem og givet heroisk status i de officielle repræsentationer af fortiden. På den anden side finder han hos andre informanter en bebrejdelse af partisanerne for dumdristigheder, der gjorde at de fleste familier er ramt. Folk døde under kampene og de efterladte sørger. Der er groft sagt to fraktioner i den kollektive erindring om en bestemt epoke og serie af begivenheder (Portelli, 1997: 141-144). Portelli studerer, hvordan individer forklarer og re-præsenterer sig ind i en historie, de er for små til at blive en del af. Men udsagnene kan alligevel være vægtige og give ny og unik information. Historien om slaveriet måtte skrives om, da slaver afgav vidneudsagn, påmindes Portelli os (1991: viii). Forholdet mellem fragmentet, brikken, og det større kollektiv, puslespillet, eller the *collected* and the *collective*, efter David E Young (1991) er underliggende

¹⁰ Jacob Lund Pedersen omarbejder et argument fremført af Jorge Semprún. "Det oplevede [er] måske uforståeligt, men det er ikke udsigeligt. Påberåbelsen af det udsigelige er ifølge ham blot et alibi, dovenskab" (s. 50). Gennem kunsten er der en vej for gen-fremstilling, argumenterer Pedersen videre gennem Semprún. Dette kan jo hjælpe mig til at stille spørgsmål til dette essays fremstilling af vidneudsagn. Uanset konklusionen på dette spørgsmål vil jeg tilslutte mig Lund Pedersens sammenfatning om at det er "nødvendigt at skabe forestillinger, æstetisk at sætte i billeder og ord, og dette ikke blot på én bestemt etisk forsvarlig måde, hvis vi ønsker at erindre Auschwitz, at aktualisere begivenheden i dag" (*Passage*, temanummer 'Vidnesbyrd', 2007, s. 50).

¹¹ *Testimony* kommer af det latinske ord for vidne. At vidne handler om at se og blive bevidst, 'aware'. 'To testify is therefore to make knowledge, both about oneself and about one's world. Becoming aware entails the interpretation and attribution of meaning to experience', skriver Naomi Rosh White (1998: 177, i *Oral History Reader*).

¹² I nabolaget af behandlinger af begrebet 'historie' findes Elaine Showalters *hystories* om tendenser i amerikansk kultur efter begrebet *hysteria*. I relation til essayets generelle livtag med krig/konflikt-erindringens 'natur' – og såvel til flere fodnoters orientering mod teksteksempler som *The X Files* – er Derridas vridning af begrebet *ontology* til *hauntology* også af interesse. Forholdet til jeg/ets 'skygger' og repræsentation af fortidens spøgelse er behandlet med helt andre ord i dette essay. Da jeg endnu ikke har noget godt kendskab til disse værker af Showalter og Derrida henviser jeg i litteraturlisten blot til internet reviews og wikipedia.com.

begreber bragt i relation i mundtlig historie. At fortælle fortiden er at mediere mellem 'history as lived' og 'history as recorded' (Tonkin, 1992: 2).

Vi kunne dog måske også lægge til, at mundtlig historie/oral history fortællingen som historisk kilde kan være problematisk, det burde være åbenlyst. Der er tale om en enkeltstående subjektiv kilde som trækker på mindet og derfor må tages for netop dette – og det er ikke altid, at disse verbale informationer eller sproglige efterbearbejdnings kan kontrolleres. De falder desuden stærkt situeret i 'efterhand', som svenskerne siger. Med forbehold for forskellene inden for området, så ville jeg lægge vægt på dynamikken mellem *subjekt* og *historie*, som tidligere nævnt. Det er hverken den afsondrede biografi eller den ydre strukturelle historie, der skal dominere. I stedet bliver det menneskets søgende måde at placere sig i forhold til en lang række andre brikker på skakbrættet. Både informant såvel som interview kan påvirke eller manipulere denne dynamik i forskellige retninger. Man kan tabe de dybere strukturer af syne – men også gå i den modsatte grøft: det vil sige glemme det individ, man taler med. Med 'oktober 1943' interviewet forsøgte jeg nogle gang at styre interviewet over mod de nationale hændelser omkring strejke og protest og samarbejdspolitikens ophør, mens Bob i Israel mere naturligt pendlede mellem, og forbandt, almene israelske forhold med forholdene i landsbyen.

Jeg vil for en stund lade denne kompleksitet ligge og gå tilbage til den førstnævnte problematik om det uberegnelige minde: der er detaljer der hænger fast og som syntes at holde sin form/plot i genfortællingen (jeg vender tilbage til dette i det senere eksempel med den 88-årige Pi der fortæller om oktober 1943). Men vi kan også sige at nogle oplevelser fortoner sig i bakspejlet eller *var* i bakspejlet, efter at vi har taget svinget om hjørnet. Hvad var det egentlig der skete?, tænker vi – og når vi tager flere sving om hjørner og jævnlige havner i grøften, og måske ind imellem også 'letter fra jorden', så bliver fortællingen om dette bestemte hjørne, dengang, en lidt anden fortælling i et nyt nu.

Vi kan, på den ene side, anskue vores erindring som en *bank/fryser*, hvor vi uden for vores egen kontrol arkiverer et lysklart minde om et kys, et barns fødsel, et dødsfald i familien, eller et fodboldholds sejr. Det vil sige en form for minde, der er banket fast med syvtommersøm. Denne form for erindring 'minder om' (!) det typiske retssalsvidnebyrd, hvor det er sigtet at vidnet objektivt og faktuel skal beskrive personer, handlinger, steder og tidspunkter. På den anden side kan vi også anskue erindring som en *processor*, hvor minder forandres og altid er levende og dynamiske (deraf klicheen 'mindet er taknemmeligt'). En side af denne konstante behandling er det vi kalder den dårlige hukommelse, der står i modsætning til fortidens mange pinagtigheder og fald, som vi derimod ikke glemmer. Dette kan være en kilde til irritation – men gør også at problemer kan bearbejdes. Vi har muligheden for at bevæge og flytte os – om der også er socialt, strukturelt mulighed for det – frem for at sidde fast, apropos Freuds begreber *mourning* og *melancholia* – hvor det første begreb refererer til et dynamisk, udviklende arbejde og det andet til en fastlåst repetition.

Men for at gå tilbage til *mindesbanken* kontra *processoren*, så kan vi også trække en anden mindesproblematik frem som handler om de tydelige og tilstedeværende minder modsat de mere skjulte og latente. Det kan være tilfældigheder der afgør, hvordan der åbnes og, hvordan der fortælles – apropos mneme og anamnesis og Portellis ord om det ændrede vidnesbyrd.

Denne tilgang til erindring, som ser på de sociale processer vidnet indgår i, kan uden tvivl suppleres med hjerneforskningens og genetiske perspektiver på erindring (herunder korttids- og langtidshukommelse). En helt anden ting er drømmes behandling af erindring. Drømme som en alternativ 'formulering' eller kommentar til vores vågne behandlinger af fortiden (apropos referencen til Freud herover)? "I've often felt that dreams are answers to questions we haven't figured out how to ask", funderer Agent Mulder i *The X Files*.¹³

På den anden side skriver historikere 'historien' om og redigerer med nutidens øjne på materialet, uanset hvor meget vi forsøger skiftevis at leve os ind i et materiale og stille os på kølig afstand af det. Historie er ikke fortiden, men rekonstruktionen af fortiden set gennem nutiden (Maier, 1988). Det samme gælder rekonstruktioner via minde. Når makro-historie skrives om eller gennemskrives igen og igen, farver det individets forståelse og genfortælling af dengang. Individet er i oral history ikke en 'ø', det er forholdet til kollektiv erindring og historie, der er på spil. Et oral history interview bliver dermed et samarbejde om at få 'a state of mind' åbnet som det ser ud i dag – og at få sat det i relation til historiske begivenheder. En begivenhed bliver dog først til, når noget er annonceret som sådan eller når mennesker fortæller, trækker noget bestemt frem, giver og genfortæller tilstrækkeligt på måder, der ligner hinanden. At datere en begivenhed er at bryde kontinuerlig tid ned i en serie af enkeltstående begivenheder. Disse er så ofte ordnet i perioder (Portelli, 1991: 21). At fortælle en historie er for en stund at modstå tiden og samtidig også at arbejde tæt sammen med 'tid'. "To resist time and to harness time", som Portelli skriver (1991: 59). 'Hi/story' eller en historie bygger fortællerens identitet, skaber en tid udenfor 'tid', mens denne tid/stund udenfor beror på 'tid'.

Pierre Bourdieu anvendte i stor stil erindringsbaseret materiale via den store interviewbog *La misère du monde* (*The Weight of the World*, 1993). Han har dog tidligere gjort opmærksom på komplikationerne ved at producere en 'livshistorie'. Uden at ville gå ind i debatten om, hvordan *La misère du monde* er skruet sammen, vil jeg holde mig til pointer fra artiklen 'Den biografiske illusion' (Bourdieu, 1995). Bourdieu gør opmærksom på, at problemet med livshistorie kan være, netop, at behandle livet som en historie, at producere et nyt CV, en sammenhængende fortælling. Virkeligheden er diskontinuerlig, påpeger Bourdieu. Vi gives et navn, som bliver stående, men personen forandrer sig. Personer rekonstruerer ud fra de positioner de på det pågældende tidspunkt har i et afstukket rum (Bourdieu, 1995: 33-37). I *La misère du monde* indarbejder Bourdieu og hans team en del andre afsnit med redegørelser og refleksioner over sammenhænge. Oral historians arbejder ikke med Bourdieus feltanalytiske optik, det er nogle andre begreber der udstikker måderne

¹³ *The X Files*, 'Aubrey' (sæson 2, 1995). Et afsnit om genetisk overlevering af erindring og fortolkninger og viderespind på Jungs kollektivt ubevidste. Seriens første og bedste sæsoner udfolder historier om, for eksempel, fælles/kollektive og ubevidste referencerammer, drømmetydning, brugen af hypnose til at spore tabte erindringer/tabt tid, 'triggers' som genkalder erindring, og 'erindringer stjålet', hvor nogle personer har set for meget – og siden ryger på briksen for at få fjernet noget. Desuden er *The X Files* en serie der udforsker om fædrene var dem, vi troede de var/er, og hvad det egentlig er for en verden, vi overtager fra faderfigurer i bred forstand. Drøm, mareridt og erindringsskildringer er tilbagevendende i dette forsøg på forståelse. Også forløberen, *Twin Peaks*, var toneangivende med disse temaer – en anden central 'twilight text' eller *twi-lit*, som jeg hermed forsøger at døbe genren. En genrevrider som opererer i en umiddelbar realistisk form, men krydrer den med paranormalitet og mørke. Måske er filmmediet med dets visualitet, klipning og det sporadiske brug af ord netop et egnet medie for gestaltning af drømme?

at arbejde med det sociale, diakront og synkront, som de anvender – jvf. min introduktion af begreber og forskere hidtil i artiklen (her har jeg så, som eksempler, fremhævet særligt Portelli – men også Samuel, Tonkin og Peukerts arbejder). Pierre Bourdieus kritik af 'livshistorie', herunder subjektets konstruktion af mening og sammenhæng, er dog værd at holde for øje. Oral historians arbejder, eller burde arbejde vil jeg sige, i en pendlende *både-og*. Her er forskeren orienteret mod individets sammenstilling og opfattelser – men hele tiden uden at glemme at gå tilbage til sociale sammenhænge dels i den taktiske udspørgen, dels i andre kilder. Pointen er forskerens strategiske nedslag. Individet må ikke glide bort, men informantens artikulationer må angribes fra forskellige kontekstuelle og teoretiske hold. Fra disse vekslende positioner studerer forskeren, hvordan informanten gestalter og *positionerer* personlig og kollektiv erindring (apropos Bourdieus pointe om positioner i et givent rum og en given tid) og i interviewets 'tid' får udviklet eller 'indviklet' sporene fra levede tider, der ikke er mere, men nu bliver en rekonstruktion. Forskerens nøgletemaer eller strategiske nedslag (lamper af lys på interviewets kringledede mørke vej) kan i en serie eller sample af oral history interviews, der berører måske samme land, område eller epoke danne grobund for sammenligninger og krydscheckninger – men de strategiske nedslag kan også være med til at (over-)styre, hvordan informanter ønsker at erindre i fortalt form.

Nu tilbage til case 1 og derpå to yderligere eksempler.

Israel-Palæstina. Neve Shalom/Wahat al-salam: 'Fredsoasen'

Interviewene med Bob i Israel bar præg af, at han som fortæller og medarbejder på informationskontoret i landsbyen i Israel på godt og ondt var reflekteret omkring forskellige fremstillinger af den jødisk-arabiske landsby i Israel, den eneste af slagsen i regionen. Byen er et symbol for nogle, en turistmagnet for andre, en ideologisk god eller farlig tendens for andre parter – og endelig hverdag for Bob og beboerne her. Han pendlede mellem udefra og indefra perspektiver på byen, han selv havde levet i i mange år og han mente, at han kendte den bedre end de fleste andre jøder og palæstinensere i Israel og på Vestbredden.¹⁴ Dette var demonstreret i hans evne til at skifte perspektiv frem for blot at agere sælger med én forherligende fortælling om varen. Bob refererer til forskellige fortællinger og myter, billedet af byen som Utopia, som fredsoase (apropos det hebraisk-arabiske navn), byen som et symbol, hvor drømmen brød sammen, da intifadaen begyndte. Men der har aldrig været noget Utopia eller nogen oase, påpeger han. Det er et meget konkret sted, hvor man arbejder med konflikten hver dag. Folk skændes, beboere modtager mordtrusler, beboeres sønner dør i krig – men de bor op og ned ad hinanden og bliver ved med *at prøve*. Jeg henviser i det andet interview i oktober 2000 til begivenheder og rygter om landsbyen omtalt i pressen, og Bob gen-konstruerer, hvordan man så reagerede i byen på problemerne. Allerede tidligere havde Bob mindet mig om at navnet *Neve Shalom/Wahat al-salam* (*Oasis of Peace* i engelsk oversættelse) var et navn som grundlæggeren Bruno Husar gav byen, inspireret af

¹⁴ En anden 'udlænding' i byen, en svensker, sagde under et af mine besøg kort efter intifadaens udbrud, at det var en dårlig ide at gå en tur i Latrun området omkring landsbyen netop nu på grund af uroligheder i området. Grænsen til Vestbredden løber gennem byen – der dog ligger i 'Israel'. Besøgerne kunne dermed vandre rundt i olivenlunde mellem Vestbredden og Israel. Jeg har ikke besøgt området efter opførelsen af den såkaldte separationsmur.

bibelen: "My people will live in peaceful dwelling places".¹⁵ Her er ikke en 'oase', men en stræben eller et arbejde i gang efter fred (apropos formen 'will live', frem for 'live').

Bob er dog også afvæbnende og usikker i forhold til sin viden og erfaring med landsbyen, som citatet i indledningen til essayet afslørede. Det er som om han bliver ganske selvbevidst om komplikationerne ved at rekonstruere sociale spændinger.

Alligevel kommer det første interview til at indeholde en central fortælling om en teltlejrs vækst mod at blive en mindre jødisk-arabisk landsby. Fra at have været en teltlejr i slutningen af 1970'erne, var der i 1984 seks familier på bakketoppen, da Bob og hans kone kom. "We liked what we saw, and we have stayed ever since". Over de næste 20 år vokser lejren til det 10-dobbelte og ved indgangen til det nye årtusinde har den stabiliseret sig med lidt over 50 familier (i 2008 er det 55). Det interessante er dog ikke at jøder og arabere bor tæt op og ned af hinanden, det gør de trods alt en del andre steder, til trods for den klare separation.¹⁶ Det interessante er institutionerne, symbolikken, og det at folk udefra kommer til landsbyens institutioner. Den har en tosproget børnehave og skole og et uddannelsescenter, som er internationalt efterspurgt for deres kompetencer og metoder omkring konflikthåndtering. Børn og unge fra andre byer i Israel sendes her for at gå i skole, på kursus eller arbejde i landsbyen. Byen blev skabt som en lejr på en jordknold i begyndelsen af 1970'erne af en dominikansk munk fra Egypten med jødiske aner. Han er i dag begravet i landsbyen. Bob forklarede, at byen havde været en attraktion for folk med komplekse identiteter, som han sagde. Dem der ikke lige hørte til, deriblandt Bob, som ikke er jøde, men gift med en israeler (jøde). De ville gerne være et sted, hvor ikke bare én gruppe dikterer hvilket lokalsamfund, det er. I landsbyen er det løbende til forhandling, hvad denne bakketop er for en underlig størrelse. Måske er den problematisk ved at Israel kan anvende den som en demonstration for turister, se vores 'fredsoase', sameksistens osv. – samtidig med at den hånes indefra i landet. Området var en slags "no mans land between Israel and Jordan", forklarer Bob. "Maybe not right here where we sit, but on the other side of the street", ironiserer han. I dag huser bakketoppen "mostly middle class" af sekulær orientering (jøder og arabere med israelsk statsborgerskab). Landsbyen er dermed ikke en spejling af Israels klassestruktur og religiøse mosaik. Derimod er der stor geografisk spredning på hvor folk kommer fra. Disse forskellige niveauer af spænding blev debatteret i interviewet. Uden for fortællingen om landsbyens vækst stod en række komplicerede tematiske narrativer om religion, kibbutzer, oase eller ej, indre konflikt, om byen som et PR-stunt og så videre, som Bob prøvede at få hold på. Bob forklarer, hvordan landsbyen har forsøgt med et bredere

¹⁵ Isaiah 32: 17-18: "the fruit of righteousness will be peace. The effect of righteousness will be quietness and confidence for ever. My people will live in peaceful dwelling places, in secure homes, in undisturbed places of rest".

¹⁶ Der er 7 byer i Israel hvor to hovedgrupper, arabere og jøder, er repræsenteret i et stort antal: Akko, Haifa, Ramla, Lod, Jerusalem, Tel Aviv-Jaffa og Nazareth-Nazareth Illit. Illit, eller 'Øvre' er egentlig en jødisk enklave en lille spadseretur fra Nazareth, såvel som Jaffa er en spadseretur fra Tel Aviv. Det er pudsigt, at man kan gå sydpå på stranden og bevæge sig igennem en overgangszon, hvor grupperne opholder sig blandet. I langt de fleste af disse blandingsbyer – 6 af de 7 blev travet tynde, 1997-2001 – er der tale om parallelle miljøer, hvor en gruppe sidder på et område, og den anden gruppe på andre områder. Et eller andet sted grænser de op og overlapper (Se for eksempel Gonen, 1995 eller Rabinowitz, 1997). Dette er jo noget helt andet end en mosaik, som i landsbyen, hvor der ikke er noget område der er udpræget arabisk eller jødisk.

klientel (arbejderklasse, religiøse) – men at disse er flyttet hurtigere. Her et citat der gengiver, hvordan han væver nogle af temaerne sammen:

He [Bruno Hussar, der grundlagde landsbyen] found a small group of people talking about it in Jerusalem, a few years went, at first people here were in transit, there were no infrastructure, no water, nothing. A kibbutz goes to the Jewish Agency. In the case of Neve Shalom they had to do it themselves. But the main difficulty was to find people. It happened in 1976-77 when the first families, Arab and Jewish, committed themselves. They are still here. Bruno [the founder] saw the village as a place for interreligious dialogue, but the people who came were less interested in religion and more interested in Jewish-Palestinian dialogue.

Apropos Bobs bemærkning om det religiøse, så findes der ikke nogen kirke, synagoge eller moske i landsbyen, selvom alle tre trosretninger findes i moderate udgaver. De har lavet en hvid kuppel kaldet *dumia*, stilhed, i stedet. Her kan alle religioner og overbevisninger gå ind og bede, meditere og tænke efter (se foto nedenfor). Og det gjorde jeg så – foruden at lytte til en besøgende dreng fra Gaza spille 'Imagine' på en guitar.

Fra Bergen-Belsen til 50 året for V day, 1995

Phil er en englænder i 40'erne (se foto næste side), der nu gennem vort 9 år gamle venskab med bekymret mine har bragt sin far ind i vores samtaler. Phils far, Michael Raines, var soldat ved Nijmegen og Bergen-Belsen under og efter krigen, 1944 til 1946. Han blev ca. 50 år senere, som en del af en krigsterapi, bedt om at skrive ned hvad han kunne huske – det blev til ca. 8 maskinskrevne sider, som også anvendes her. Det var før hans demens

satte ind i slutningen af 1990erne. Michael Raines døde i 2003. Phils far har været et gennemgående tema i vores samtaler gennem årene. I visse perioder af vort venskab har det været svært at få Phil til at holde kæft eller at få mig til at holde op med at stille spørgsmål. De lidt forskellige roller (groft skåret ud) har skabt et udgangspunkt for at jeg kunne lave oral history arbejde med Phil, som jeg påbegyndte mere systematisk i 2007. Da jeg træffer Phil første gang i slutningen af 1990erne er jeg selv godt i gang med jævnlige Israel rejser, men det er først noget senere (i 2007), jeg får nedenstående forklaring på, hvad Phil mente, han selv havde følt og tænkt tilbage i midten af 1980erne, da han som helt ung tog til Israel:

"I think I went to Israel when I was young because I believed I could tackle life with my father by going to the place where the survivors were" (samtalen med Phil er ikke optaget/indspillet, men gengivet efter skriftlige notater og hukommelse). "To be around the children he [Phils far] had helped saving in 1945", forklarer Phil i maj 2007 – med en overbærende mine, ganske bevidst om det unge eller naive i følelsen. Hans far var med til at rydde op og holde vagt i Bergen-Belsen i 1945 og 1946. Faderen skrev dagbogsnotater i en

lille kalender mens han var i tjeneste og siden også mere fortællende efterrefleksioner omkring sine oplevelser under krigen. Jeg låner materialet under forskellige perioder 2007-2008 efterhånden som det dukker op fra diverse loftsrums. De tre børn – Phil og hans storebror og storesøster – rydder op langsomt efter faderens død i 2003 og moderens i 2005.

Faderen skriver i 1995:

A woman appeared to milk cows in the field. I recall her calling to the cows in Dutch or Belgian [flamsk?] to come and be milked. While this was happening a mass of paratroop aircraft appeared flying towards Arnhem. At the time I wished to cheer but something determined that this should not be so as many of the troops would not survive. While the planes were flying over words were heard in my brain – “In the future you will suffer for all that is happening” (fra maskinskrevet 8-siders dokument/erindringer, 1995).

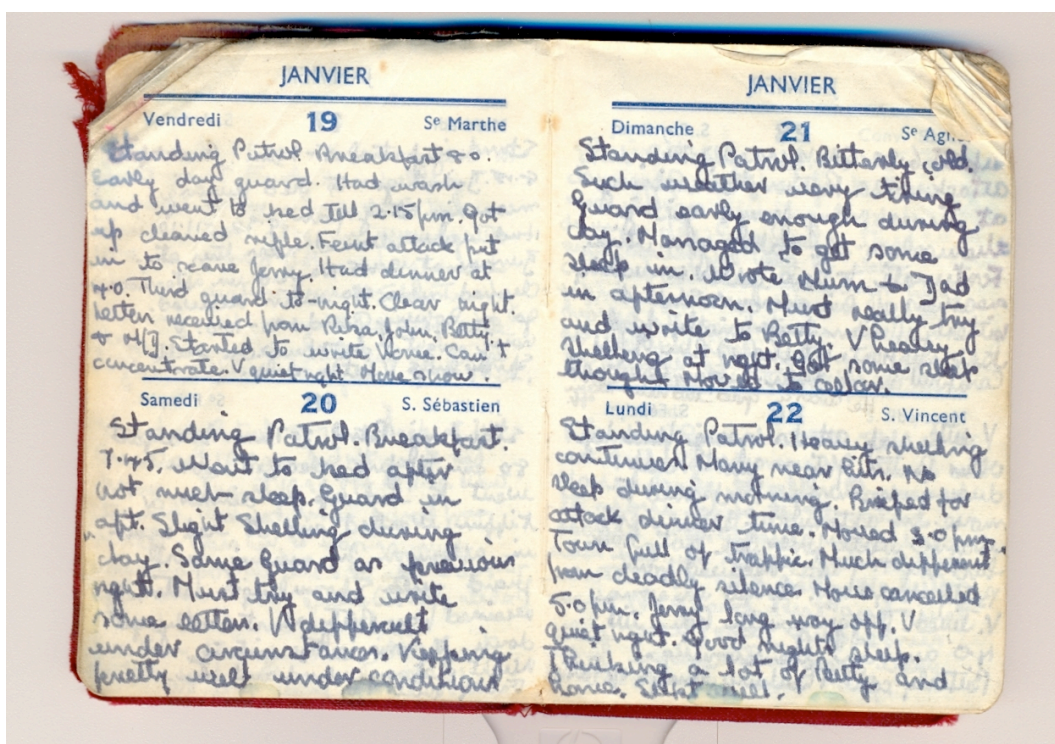
Siden kom han til Bergen-Belsen hvor han tjente i over et år, først med oprydning, siden med at holde vagt for fanger.

I recall going to a public house in Bergen-Belsen, the village near the concentration camp. One of the soldiers with whom I went asked a German whether they knew about the camp and why nothing was done to protest at its presence; to this was the reply that had protest been made the people of Bergen would have ended up as prisoners (1995).

Phil fortæller at engang i 1970'erne sad børnene og så dokumentarprogram på TV om krigen. Hans far gik hen og slukkede. Da Phil blev lidt ældre kunne han få faderen til at fortælle ved at drikke med ham – “then he would tell”. Faderen fortæller, han stod vagt for en nazi-officer Kramer i Bergen-Belsen, som havde været en af de højtstående ledere i lejren. Faderen forklarer, “that he could understand him” (Kramer), de byttede cigaretter, “orders came from Berlin”, forklarede Kramer den unge soldat. Phils far fyldte 20 i 1945. Phil kunne dengang og i dag (juni 2007) ikke udstå eller kapere denne forklaring. Det var ikke det, han ville høre faderen fortælle. Phil drikker sig fuld, da vi senere besøger Bergen-Belsen sammen i juli 2007. Vandreturen rundt fungerer som trigger for barndomserindringer og en efterbearbejdning af et kompliceret forhold til faderen – som han ikke desto mindre respekterer. “He had something for the underdog”, forklarer Phil ved flere lejligheder, maj, juli 2007. Phil ville selv til Bergen-Belsen og han ville gerne have selskab. Han havde udskudt det så længe og vil gerne have det afsluttet, som han sagde (2007). Vi ironiserer begge over den ‘hyggelige’ ferie vi har begivet os ud på. Det regner, mens vi kører gennem Tyskland.

Faderens historier under påvirkning af Brandy vender Phil tilbage til flere gange. Phils far havde tydeligvis svært ved at få greb på en historie, der på den ene side havde medført en form for forståelse for tyskernes manglende protest – og en forståelse for en af nazi-officererne Kramer. De sporadiske notater i dagbogen fanger dog ikke dette – eller også har soldaten Raines ikke været klar med eller kunne udfolde kompleksiteten i det han oplevede. Men det er derfor de to kilder supplerer hinanden godt. Den lakoniske rapport fra nuet (1945) og

eftertankerne (1995). Notater fra dagbogen i 1945 taler om at træde ind i koncentrationslejren: "appalled on the condition", "no flesh on their bodies", "buried in hatches of 200 + 300", "typhus", "I shall never forget Belsen" (31 Maj 1945, dagbog). Den lille dagbog giver kun plads til få liniers bemærkninger til hver dag. Michael Raines rapporterer om de daglige gøremål, ofte faktuel og med militærisk præcision. Han bruger gennemgående dagbogen til at skrive, hvornår han har sendt og modtaget breve. Korrespondencen til familien og kvinden Betty virker som utrolig vigtig. Flere steder er dagbogen svær at læse på grund af den lille og lidt krøllede skrift eller bleget blæk. Herunder er dele citeret. For eksempel 22 janvier 1945 (dagbogen er købt i et fransktalende land): "Standing patrol. Heavy patrol continues", eller 27 januar: "Up at 7.30 General cleaning up etc". "Cleaned rifle and mags". "Parcel of cigarettes received from Betty, bless her", eller 13 januar: "started to read good book 'Blonde Trouble'." Betty er Phils mor, kvinden faderen blev gift med. En brunette! Han skriver også, at han bliver såret i kamp og kommer til hospitalet. "wounded at 5.30", "know nothing", "peace and quiet is so welcome". "Operated on...", "being looked after is well" (16 februar 1945).

Foruden disse skriftlige kilder med 50 år imellem anvender jeg samtaler med Phil og indtrykket af eftervirkningerne af krig på familien og de næste generationer. Hvad betyder det mon her, at jeg er en god ven til Phil? Hvad betyder det for mine oral history interviews,¹⁷ at Phil er en farverig og emotionel fortæller, og ikke just besidder nogen fakta-

¹⁷ Interviews og vidneudsagn kan man studere i tekster/bøger om journalistik, etnografi, oral history osv – men også med stor fordel i visse tv serier – et gennemgående tema i dette essays fodnoter. Måske særligt crime story, detektiv genren, retssalsdramaet? Foruden de sædvanlige modstridende historier som detektiverne i diverse serier forsøger at udrede (vidner der lyver) er *The X Files*

orienteret selv-tøjlede tale-økonomi? (heldigvis). Ofte lægger han lidt til eller korrigerer senere. Det bliver derfor ligeså meget et studie af Phils dynamiske og foranderlige bearbejdninger af fortiden,¹⁸ i ædruelig og fuld tilstand.

Jeg nåede ikke at træffe Phils far. Han var på hospitalet de gange, hvor Phil og jeg besøgte hans mor sydvest for London. Vi besøgte Phils mor og hans barndomshjem med en fælles tysk bekendt i 2001. "When I had a German girlfriend once, she was warmly welcomed", siger Phil tidligere.

Nu til den næste case.

Oktober 1943

Pi sidder mast sammen med benene foldede op af brystkassen i 8 timer på en båd fra Møn til Trelleborg den 12 oktober 1943. De ombordværende kaster op i en hat som går rundt, senere døbt 'brækhaten'. "Kräkshatten, Sašas eneste hat. Han tvättade den sen, men det gick jo inte" [Saša er hendes mand], forklarer Pi med et grin.

Der er mørkt og ingen plads og båden er overfyldt. Hun har levet i Danmark i 4 år med sin tjekkoslovakiske mand. De kom begge fra Bratislava i 1939. Da naziregimet satte jødeforfølgelser i gang søger de visum for at kunne komme væk.

Vi var med i ungdomsrörelsen i Bratislava. Så blev vi skickade på Ha-Shava, som det hedder och där ifrån fik vi sen ansöka om visum, vi sökte England, Danmark og eh.. Israel var det. Det som blir först... da blev det igenom beskikning med 10.000 tjek-kiske kroner, og de hjalp, för mine föräldre hade ikke så mycket penga, men jeg hade... gennem min papas söster. De ägda en stor affär i Bratislava.

Pi og manden Saša, og et par andre venner fra Tjekkoslaviet, bor på gårde i Jylland og på Fyn, hvor de arbejder. De skifter plads ofte. Sasha går på landbrugsskole blandt andet, og Pi syr og er stuepige. De prøver at dele et lille værelse med petroleumsovn i den hårde vinter

anderledes ved at vi hører vidneudsagn som vidnerne dårligt nok selv tror på, tør fortælle, eller kan sætte de rigtige ord på. De ligger inden for det vi kan kalde 'extreme possibilities' for at bruge seriens egen diskurs. "You won't believe me, if I tell you", siger et vidne. Mulder svarer: "You'd be surprised to know what I believe" ('Teliko', sæson 4).

¹⁸ Apropos de dynamiske og foranderlige bearbejdninger af fortiden så kan krigsoplevelser siges at have nogen slægtskab med det som i *The X Files* kaldes 'extreme possibilities', da vi her bevæger os ud på grænserne for det forståelige og repræsenterbare (apropos en af hovedproblematikkerne i vidnesbyrdsforskningen, se fx Friedlander, 1992 og *Passage*, 2007). Den der er plaget af krigens gru kan så bagefter risikere at måtte lægge ører til interviewer-påstanden/klichéen klicheen "I understand how you are feeling" – og det er der jo sjældent nogen der gør (Mulder i *The X Files* 'The Walk', sæson 3, som respons på en handicappet krigsveterans historie). Der er noget særligt ved 'interviewere' Som agent Cooper i *Twin Peaks* og agent Mulder i *The X-Files*. De får ofte vidnets ord på gлед, måske netop fordi de først er åbne for subjektets forståelse og opfattelse: sandheden for subjektet uanset hvor langt ude det lyder. Detektivernes særlige form for *objektivering* kommer bagefter. I *The X-Files* er Scully og Mulder en slags "dual personality" (Delasara, 2000: 42) i dialektisk ping-pong med hver deres forskellige perspektiv – videnskabskvinden Scully mod den intuitive, paranormalt orienterede Mulder. Makkerparret er dermed på trods, eller rettere sagt i *kraft af* deres forskelligheder en velfungerende interviewer- og detektivenhed.

1939-40. Senere bor de på en stor hofjägermeisters gård og siden til et nyt sted med et lille værelse.

I sommeren 1943 bor de ved Marslev på Fyn, lidt øst for Odense. De er klar over at samarbejdspolitikken er ophørt, sabotagen har taget til i sensommeren og "tyskerne har börjat röre på sej", som hun siger (hun forklarer dog også, at hun ikke vidste meget om, hvad der foregik. "Vi viste ingenting", siger hun tidligere). De hørte fra en bekendt, der boede i nærheden af en tysk kaserne i Odense, at der var noget med nogle bådtransporter til Sverige som var kommet i gang.

Da postbuddet finder Pi og Saša hjemme en morgen i begyndelsen af oktober 1943, udbryder han: "Hvorfor er I stadig her, I skal gemme jer". Gennem en lokal kontakt bliver de hentet og ved nu, at de skal til Sverige. De ender med at komme over fra Møns klint til Trelleborg den 12 oktober. Ved ankomsten til Trelleborg den 13 oktober, bliver de kørt til en lejr for flygtninge lidt inde i landet. De har ingen familie i Danmark, men har venner som de dog ikke kan kommunikere med de første år indtil krigen er ovre. "Vi var bange för att det skulla vära farligt för dom". Kun få i Pi og Sašas familie i Tjekkoslavakiet overlever krigen. Udover Pi og Saša, der fik visum til Danmark, flygter Sašas to brødre til Israel. Pis møster blev fundet i live i en koncentrationslejr og kom siden til USA – har Sara hendes barnebarn siden forklaret (Sara er tidligere student ved K3, Malmö Högskola, hvor jeg er lærer, deraf forbindelsen). Pi og Saša finder arbejde i Sverige og får børn. Manden fik stipendiat ved universitetet, blev læge og startede siden egen praksis i Höganäs. Pi fortæller historien, 88 år, i hendes hjem i Höganäs i juni 2008, hvor Sara er med.

Mens Sara er under uddannelse ved K3, tager hun til Sydafrika for at arbejde med nogle kulturprojekter om kunst, dans og social forandring. Hun genoptager studierne på et senere tidspunkt, og jeg fortæller da om mit tidligere arbejde med uddannelsesprojekter i Israel (phd), hvor der er nogle paralleller. Jeg var på det tidspunkt blevet hendes vejleder. En dag spørger jeg, om hun har en jødisk baggrund (en fornemmelse) og får så bedsteforældrenes baggrund og hendes mormors transport i 1943 forklaret. Jeg er med det samme fænget og uddyber med mit arbejde omkring erindring og casen med Phil og hans far. Herpå forslår hun så, at jeg da kan interviewe mormoren.

Bedstemoderen er ikke tilbageholdende med at fortælle for den fremmede, da jeg ankommer til hendes hjem i Höganäs ved kysten nord for Helsingborg sammen med Sara (fra altanen kan man skimte den nordsjællandske kyst!). Pudsigt nok kommer første del af interviewet ved frokostbordet til at handle om Israel-Palæstina konflikten og nogle detaljer om flugt og fordrivelse i 1948. Det bliver tydeligt i interviewet, at koblingen til Israel er central i både Pi og Saras historier, at Israel trænger sig på, når fortiden og konsekvenserne af transporten i 1943 skal lukkes op igen. Pis afdøde mands brødre levede deres liv i Israel og Sara har fætre og kusiner der. De var sidst i Israel for 2 år siden.

Under forberedelserne til interviewet med Pi forsøger jeg at hente information om dem begge, om hvem Pi er, og hvordan den familiemæssige baggrund og historie har påvirket Sara. Hun fortæller at indvandrere i Sverige, særligt fra Østeuropa, altid spørger "var kommer du i från?". "Du är inte svensk", siger de. Dem der har mange generationer bag sig i Sverige, spørger dog ikke. I Israel er der heller ikke nogen der spørger. "De tror jag är israeler", forklarer Sara: "där känner jag mej hemma "[i Israel].

Pi har fortalt historien før til en spejderforening og til en pensionistforening. Jeg mærker hendes fortælletræning, det vrirler med detaljer, årstal og navne og små citater fra mennesker undervejs. "Åh, akta min väska", sagde en dame på båden. Hun havde sukker-syge og insulin i tasken. Der var helt mørkt dernede i lastrummet. "Det var tåkt över förstår du och när vi sen kom på svensk vatten, så tog dom bort detta där och så kom vatten... det var spruttande ner på os och det var underbart." Bølgebrus kom ind over dem og friskede de søsyge lidt op. De var dog alligevel ikke helt friske ved ankomsten: "I Trelleborg fick vi lov til at gå på toilettet, som var stoppat. Alla kräkta sej [hun griner]".

I dagen op til transporten fulgte hun og manden og de nærmeste venner de råd, de fik. En dansk mand på gaden stopper nogle af hendes jødisk tjekkoslovakiske venner i begyndelse af oktober og siger. "Hvad gør I her. I må væk. Man kan se at I ikke er danske". Tyskerne sætter ind med razziaer under Rosh Hashanah/jødisk nytår 1-2 oktober, hvor de tror, de fleste jøder vil opholde sig i deres hjem og fejre højtiden, men planen er lækkeret og masseforflytning af jøder til tomme sommerhuse, hølofter, teglfabrikker m.v. og transporter er i gang hver nat. De store transporter finder sted 8 og 9 oktober (Bertelsen, 1952, Mogenssen, 1995).

Op til transporten går Pi og Saša til deres arbejdsgiver for at få løn udbetalt, men han kan ikke udbetale forklarer han. Hvis tyskerne finder ud af, at han udbetaler løn nu til jøder, så tager de ham – men Saša cykler over til en anden bekendt som kan give dem lidt penge og nogle madkuponer, som de så kan betale med for at komme over: "Det enda stället jag kan tänka mej vi kan ordna med penga det er fabrikör Möller", forklarer Pi. "Och han cyklade i veg [manden, Saša] och det blev luftlarm och så fick han jo inte lov att våra

ute". "Portvakten hade jo sån armbind, att vi fik lov att våra ute. Så Saša fick armbinden så han kunne cykla hem".

Der blev dog ingen transport lige den nat. De må overnatte på borde og bænke hos en bekendt. Pi og Saša og to jævnaldrende unge jødiske venner, Frans og Klari, også fra Tjekkoslovakiet, kom dog siden med tog fra Odense og omegn, hvor de havde været i skjul. Pi fortæller om morgenen før afgang: "Saša han gick och rakade av moustachen" for ikke at ligne en udlænding. Jeg havde fra utallige billeder i fotoalbummet noteret mig, at han altid havde moustache, så det var en særlig morgen. Under turen mod København kommer en mand kommer og spørger: "Undskyld, har du tændstikker til en cigaret?". Saša svarer på dansk, og manden, som viser sig at være en hjælper-kontakt siger "vad fan har du gjort med dej, jag fick besked att det skall være en med moustache". De får at vide de skal følge en kvinde med bandageret tommeltot og brun hat på 1. klasse. De finder en kvinde med brun hat – det viser sig ikke at være den rigtige kvinde, men det får ikke konsekvenser.

Derimod kunne det have fået konsekvenser da Saša nærmer sig et område med ledige pladser. "Der var en mand som stod längst mot fönsteret och där så ledigt ut. Saša öppnar dören och så säger han [Pi skifter til dansk] 'Undskyld er der ledigt her?'" "Besetzt für die Deutschen Wehrmacht", svarer manden, der viser sig at være tysk officer. Saša fremstammer så på sit bedste dansk "undskyld" og skynder sig ligbleg væk. Han blev ikke opdaget der. Da de ankommer til København, bliver de gennet ind i taxaer og siden indlogeret i sygeplejerskers værelser på Bispebjerg hospital. Siden blev de kørt sydpå i ligbiler og røde kors lastbiler: "lastbiler som var med röda kors flaggan, och Saša sat längst back så han kunne titta ut och så sa att der stod en på varja kurva... när man skulle ändra färdriktningen... så stod en som dirigerade veg, för inte två biler körte samme veg."

Afslutning

Sara udbryder efter interviewet, at Pi fortalte "frenetisk", "som om det var sista gång hun berättade historien". "Men der kom också nya detaljer främ", siger hun. Pi og Sara har uden tvivl ikke bare været en forsker behjælpelig. De har selv haft lyst til at fortælle – og ifølge Sara vil Pi gerne have at historien dokumenteres på den ene eller den anden måde.

Nu er spørgsmålet så bare hvordan disse 'historier' kan dokumenteres og analyseres? 'Bob' er dokumenteret i længere form i min afhandling, mens de to andre cases er friske – fra i år og sidste år. Først og fremmest kæmper jeg med at kunne træde på afstand af historierne og vurdere, hvad der kan bruges, og hvad der kan interessere andre. Til trods for at dette ikke er min egen familie, ligger risikoen og muligheden for fortabelse i mine 'informanter' og det de siger. Gennemskrivning af rapport/artikler efter et feltarbejde, og anvendelse af en form for systematik og metodik er dog en proces der *både* kan vedligeholde en interesse, men også langsomt fremkalde en evne til at få materialet sat i perspektiv. Såvel nærhed som distance til analyseobjektet kan komplicere såvel som hjælpe en forskers arbejde.

I alle tre cases bliver jeg præsenteret for en mængde af episoder, hvor det ofte var interviewer (mig) der begyndte at spørge til koblinger og forbindelser til tidligere episoder og til en 'ydre historie', dvs. der er en fare for at også interviewer forsøger at presse

informanten for refleksioner – eller for logik, kausalitet og plot,¹⁹ som informanten ikke har tænkt eller sat sammen. Særligt i interviewet med Pi kæmper jeg med at få de forskellige 'stationer' på 'toglinien' forbundet. Hendes fortælling bliver en forflyttelseshistorie, hvor hun dvæler meget ved hvad der skete under de enkelte stop. Jeg funderer over, hvordan Pi's mand eller måske en af vennerne ville fortælle 'historien'. Der er uden tvivl mange 'historier'. Hvordan mon Pi ville have fortalt det for 20 år siden? Uanset form, plot, udvalg af begivenheder søger Pi efter det, der virker som sandheden om hændelserne – for hende – og fortællingen påvirkes nødvendigvis af den måde intervieweren stiller spørgsmål. Et andet perspektiv i tid og rum giver en lidt anden historie. Sandheden, som er subjektiv, ligger mere i modsigelserne, skiftende perspektiver og pointer og rod i plottet – end den ligger i konsensushistoriens entydighed.²⁰

Måske forståeligt nok er både Phil og Pi i stedet ofte gået ind i enkelt-situationer, der har sat sig fast i hukommelsen, og konstruerer så organisering/plot, *sjuzhet*, inde i episoden. Hos Phil var det fragmenterede billede af faderen og hans oplevelser endnu mere markant, da jeg ikke har kunnet gå til faderen. Jeg havde kun Phils ord – sidenhen dukkede dagbøgerne og efterskriftet op. Mange små fragmenter former historien. Phil fortalte en gang, at da faderen kom hjem fra krigen til sit barndomshjem, var forældrene – det vil sige Phils bedsteforældre - ikke stået op for at byde sønnen velkommen hjem – og der var heller ikke megen interesse dagen efter. Hvordan placere denne uhyggelige brik ind? Den giver jo mening, når Phil fortæller at faderen var hårdt plaget af de år. Han havde dog overlevet krigen og blev siden gift med den Betty han omtaler på næsten hvert andet blad i dagbøgerne.

Ifølge Phil samlede faderen avisclip i sit studiekammer, men ville sjældent fortælle. Jeg overnattede i rummet et års tid efter han var død, da Phil skulle holde bryllupsfest hos Betty i barndomshjemmet – og Phils gentagne ord om dette studiekammer og bøgerne, der endnu stod på hylden, ledte mig ind på at ville vide mere om manden.

På en måde er både Phil og Sara 'børn af historien', hvis jeg ellers kan tillade mig at bruge denne lidt melodramatiske formulering. De er naturligvis børn (og i dag voksne) af mange sider af deres ophav og sociale historier – men det er tydeligt, at der er tale om klare aftryk og koblinger, som jeg som udenforstående træder ind i. Det kan være problematisk at gøre min og Phils venskab til en 'genstand'. Der er dog tale om få og kortvarige undersøgelser, hvorpå venskabet falder tilbage i sin vante skæve og hyggelige gang. Nærhed kompromitterer naturligvis distance og visa versa. Hvor der altid har været en vis distance i mine tidligere arbejder med uddannelsesprojekter i Israel (fx 2006) og mindepolitik og monumenter/offentlig kunst i Tyskland og Israel (fx 2008), så har sigtet her i nogle af casene, men bevidst ikke i alle, været at vove sig tættere på. Forholdet mellem Phil og faderen, herunder faderens erindringer fra 1945 og til 1995 er næsten ikke til at sætte sammenfattende ord på: i stedet står disse fragmenter frem for læseren. Midt i den lærerige forvirring er så spørgsmålet om etik, som jeg antydede ovenfor. Jeg må vise særlig forståelse for, hvornår

¹⁹ Apropos plot: midt i skrivelserne om narratology og oral history tager jeg en weekend fri i en vens sommerhus, hvor jeg ved et tilfælde får genoptaget og færdiglæser et skuespil af Chekhov på stranden, 'Three Sisters'. Pudsigt nok er dette et eksempel på en historie som forekommer plotløs. Der er sporadisk ydre udvikling – plottet ligger i stedet i dialoger og enetaler, hvor enkeltpersoners ord åbner for sindets bevægelser.

Phil gider at tale om 'det' og have fornemmelse for hvordan/hvornår jeg kan gå tæt på. Phil har selv en baggrund inden for kulturstudier med feltarbejde i Thailand – venskabet kemi og forståelsen for akademisk feltarbejde gav ham til tider en forståelse for min interesse og facon. Pludseligt tager jeg en notesbog frem osv – men nærmest i tandem med, hvad jeg kan kalde Phils fortælle-nødvendighed (vil ikke altid kalde det fortælleglæde eller -lyst) – har bemærkninger som "I want to lay it to rest and move on" også lydt (et sted i Tyskland, 2007). Jeg ser ikke nogen modsætning i dette.

Hos Sara og Pi virkede åbningen for min indtræden enklere – og de mundtlige fortalte forløb hos Pi virkede lysere og lystbetonede. Pis historie, som fortalt til mig i Höganäs juni 2008, er blevet til en historie om at klare sig igennem. Sara påpegede dog at denne historie ikke var helt anderledes end det hun tidligere havde hørt, men at der var en særlig energi og at nye detaljer kom frem.

Michael Raines mere dystre og komplekse skriftlige skildringer fra 1995 var en del af en krigsterapi.²¹

Jeg vil afslutte med en slags slutbemærkninger eller epilog med erindringer mine forældre har fra deres barndom under 2. verdenskrig. Historien herunder om min fars 'kortlægning' af fronterne i krigen på madpapir – og de to tyske soldaters kommentarer til min fars kort – kan måske fungere som et billede på det abstrakte og det konkrete, krigens repræsentation kontra dens virkelighed. Barnets leg og konstruktion – og sandheden derude?

Epilog

Mine forældre er født i 1933 og 1936. Et par historier har de fortalt uopfordret en del gange: Min far uddelte illegale blade med opråb om modstand. Sedlerne var pakket og gemt i aviser, som han som avisbud delte ud i landsbyen Glud i Østjylland. Han husker også, at han stod vagt en gang, da de voksne skulle slagte en gris. Mens familie og naboer gik løs på grisen, havde de brug for en uskyldig vagtpost, der kunne advare dem, hvis tyske soldater skulle nærme sig. Min mor husker, hvordan hun og en tysk soldat smilede til hinanden, mens han stod vagt uden for hendes forældres hjem i Frejlev på Lolland. Hun lurede bag et vindue i stuen. Hun husker også mod krigens slutning, at tyske soldater kom til huset for at få mad og vand. Der var en brønd placeret i indergården ved huset.

Efter at have udspurgt min forældre igen – og vist dem en tidligere version af dette essay – skriver min far de episoder ned han kan huske over et par sider. Fra hans dokument (26 august 2008) vil jeg slutte med at citere:²²

²¹ Jeg lægger uddrag af dette essays cases frem til diskussion – i Pis tilfælde i engelsk oversættelse – under et nyligt overstået kursus om krig, repræsentation og erindring (Media War Resistance, sept.-okt. 2008) på Malmö Högskola. To studenter fra Malta, Rebecca Grech og Louisa Attard, tager da kontakt til hver deres bedstemor hjemme på Malta og beder dem skrive om livet under krigen. De to studenter får hurtigt tilsendt fyldige notesark fra bedsteforældrene. Sidenhen omdanner de to studenter de fyldige erindringsnoter til hver deres skitse til en grafisk novella/tegneserie, hvor de gestalter figurer og scener fra dagbøgerne. Denne om-mediering var måske inspireret af studenternes tegneinteresse og en senere session, hvor vi kiggede på grafiske romaner/novellaer, interview og erindring med brug af Art Spiegelmans Maus, Marjane Satrapis Persepolis og Joe Saccos Palestine.

²² De to citater er fra min fars dokument, Svend Åge Hansen, 26 august 2008. Jeg har foretaget små kosmetiske ændringer i kommatering og punktummer.

Jeg fulgte jo BBC udsendelser og især om troppernes fremrykning. Jeg kalkerede skoleatlassets Europakort over på madpapir og tegnede fronterne ind. Russerne med rødt – og blå for de allierede. Der var en ældre tysk soldat, ca. 60 år, der kom forbi og tiggede om smør og brød. Af og til fik han lidt – men han spurgte af og til: hvordan går det med 'kriget'? Til sidst mente far, at jeg godt kunne vise ham mit madpapir. Det gjorde vi så – han kiggede lidt på det, rystede på hovedet og sagde, 'Deutschland kaput'. De fik jo ingenting at vide. [...] En aften kom han [en ung mand, som havde banket på tidligere] i følge med den gamle [den 60årige mand], spurgte om 'kriget' [min fars madpapir]. Det var en ung fyr ca. 20 år, meget dårligt gående. Han havde fået forfrysninger i benene i Rusland, de kom aldrig ind, det foregik ude på trappestenen. Far mente godt vi kunne vise ham mit 'madpapir'. Det varede lidt inden han forstod kortet, men da han havde fundet ud af det, gav han sig til at græde og pegede på et punkt bag den røde linie og sagde 'meine Eltern kaput'.

Referencer:

- Bertelsen, Aage (1952) *Oktober 1943*. 5. udgave. København: Gyldendal.
- Bible, *The Holy*. New International Version, International Bible Society, UK, 1984.
- Bourdieu, Pierre (1995/1986) "Den biografiske illusion", *Social Kritik* 36: 33-37 [oversat fra fransk af Eva Bertram]
- Abrams, M. H. (1993) *A Glossary of Literary Terms*. 6th Edition. Forth Worth, Texas: Harcourt Brace College Publishers.
- Chekhov, Anton (1901/1994) *Three Sisters* London: Nick Hern Books.
- Delasara, Jan (2000) *PopLit, PopCult and The X-Files*. Jefferson, North Carolina: McFarland & Company.
- Guiliani, Massimo (2003) *A Centaur in Auschwitz*. Oxford: Lexington Books.
- Felman, Shoshana and Dori Laub (1992) *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. New York: Routledge.
- Friedlander, Saul (red.) (1992) *Probing the limits of representation. Nazism and the "Final Solution"*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gonen, Amiram (1995) *Between City and Suburb*. Aldershot: Avebury.
- Halbwachs, Maurice (192/1941) *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press [Redaktion, oversættelse og introduktion: Lewis A. Coser].
- Hartman, Geoffrey H. (2007) 'Vidnesbyrd og autenticitet' i *Passage* 58, s. 22. [oversat af Morten Visby, oprindeligt publiceret 2002].
- Hoskins, Andrew (2003) 'Signs of the Holocaust: exhibiting memory in a mediated age', *Media, Culture & Society* 25: 7-22.
- Huyssen, Andreas (2003) *Present Pasts. Urban Palimpsest and the Politics of Memory* Stanford University Press.
- Høg Hansen, Anders (2003) *Dialogue With Conflict. Jewish-Palestinian Educational Projects in Israel*. Theory, Culture & Society Centre, Dept of English and Media, Nottingham Trent University [Upubliceret Ph.D. afhandling].

- Høg Hansen, Anders (2006) "Breve fra Palæstina", *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 3-4, 2006: 121-138.
- Høg Hansen, Anders (2008) "Memorials and Memory Politics in Hamburg and Haifa" i Terho et al (red.), *Power and Culture*, under udgivelse, www.clioheres.net.
- Levi, Primo (1958/1989) *Hvis dette er et menneske*. København: Forum. Oversat af Nina Gross.
- Lund Pedersen, Jacob og Mads Rosendahl Thomsen (red.) (2007) *Passage* 58. Temanummer "Vidnesbyrd".
- Lund Pedersen, Jacob (2007) "At give erindringen form" i *Passage* 58, s. 50 [anvendelse af Jorge Semprún med flere].
- Maier, Charles S (1988) *The Unmasterable Past. History, Holocaust, and German National Identity*. Camb., Mass.: Harvard University Press.
- Mogensen, Michael, O. Rühl og P. Wiben (2003) *Aktionen mod de dansk jøder oktober 1943. Flugten til Sverige*. København: Systime.
- Nora, Pierre (red.) (1996/1992) *Realms of Memory. Volume 1*. [jeg refererer også kort til Antoine Prost, "Monuments to the Dead", og Daniel Milo, "Street Names" i Nora (red.) *Realms of Memory*, vol. 2, 1997]
- Nir, Ori og Lily Galili (2000) Mixed Cities Series: 'From King Faisal Square to Golani Brigade Street', *Haaretz* 19 Nov. [engelsk print version]
- Peukert, Detlev (1987/1982) *Inside Nazi Germany. Conformity, opposition, and racism in everyday life*. New Haven: Yale University Press [Oversat fra tysk af Richard Deveson].
- Portelli, Alessandro (1991) *The Death of Luigi Trastulli*. State University of New York Press.
- Portelli, Alessandro (1997) *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Portelli, Alessandro (1998) "What makes oral history different", i *The Oral History Reader*, s. 63-74.
- Rabinowits, Danny (1997) *Overlooking Nazareth* Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Rosh White, Naomi (1998) "Making absences: Holocaust testimony and history", i *The Oral History Reader*, s. 172-182.
- Samuel, Raphael (1995). Interview with Raphael Samuel by Roy Porter. <http://www.rafael-samuel.org.uk> [Besøgt juni 2008].
- Samuel, Raphael (1994) *Theatres of Memory. Vol. 1: Past and Present in Contemporary Culture*. London: Verso.
- Signorini, F M (2001) "The Duty and Risk of Testimony" i Kremer R S, *Memory and Mastery*. New York: State University of New York.
- Spiegelman, Art (1986/1987) *Maus: En overlevende fortæller*. København: Politisk Revy. Oversat af Kjeld Koplev.
- Thomson, Alistair og Robert Perks (eds.) (1998) *The Oral History Reader*. London: Routledge
- Tonkin, Elizabeth (2000) *Narrating Our Pasts* Cambridge, Camb. University Press.
- Young, David E (2000) *At Memory's Edge. After Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven: Yale University Press.

X Files, The. Chris Carter (Execute director). 20th Century Fox. Citater fra: 'Aubrey' (sæson 2)
'The Blessing Way' (sæson 3), 'The Walk' (sæson 3), 'Teliko' (sæson 4), 1994-96.

Diverse web/internet:

Hauntology – Se for eksempel under begrebet hauntology på www.wikipedia.com

Hystories - Se for eksempel: <http://www2.truman.edu/~edis/writings/articles/showalter.html>

[Bix og Edis anmeldelse oprindelig trykt i *The Sceptical Inquirer*]

Oral History Society (tidsskrift hjemmeside) <http://www.ohs.org.uk/index.php>

The Oral History Review (tidsskrift hjemmeside) <http://ohr.oxfordjournals.org/>

Mundtlige kilder/ Interviews:

Phil Raines (Vejby og København, maj 2007, Bergen-Belsen og Tyskland, juli 2007,
Hastings - maj, 2008).

Sara Rehnström (Malmö og Höganäs, maj-august 2008).

Pi Klitvén (Höganäs, 14 Juni 2008).

Bob (Neve Shalom, januar og oktober, 2000, phd afhandling 2003).

'Bob' er et opdigtet navn. Materialet fra interviewpersoner i landsbyen i Israel og andre institutioner i landet blev produceret til phd'en, og jeg lovede da informanterne anonymitet. Tak til Phil for samtaler – og lån af hans fars skriftlige dagbøger og erindringer. Tak til Sara, Pi og 'Bob' – og til mine forældre. Også tak til Morten og Vibeke for lån af bemærkninger.